

BAKOS ÁRON

A GYORSULÁS TÁRSADALMA, A PILLANAT EMLÉKEZETE

Kulcsszavak: digitális emlékezet, késő modernitás, rezonancia, hozzáférhetetlenség, liminalitás.

„Mondjuk nagyapám ő mesélte, hogy első futó volt, mit tudom én, hogy melyik front vagy összecsapás vagy nem is tudom, mi volt. Kicsi voltam én akkor. Ő egy ilyen ürge, kicsi, alacsonyabb, ürge ember lehetett, fiú, tizenhét vagy húsz éves korában. És azt mesélte, hogy ötlet talán Károly király vagy melyik... Mihály király volt akkor? Nem tudom, csak valamelyik kérdezte, hogy hogy hívják és azt mondta, hogy *soldatul* Halmágyi Miklós. S akkor ő várt volna valami jutalmat, amiért első lett, de nem volt semmi. Meg mondta, hogy esetleg úgy gondolta, hogy mivel megmondta a nevet, akkor nem kapott semmit. Azt mondta, hogy *treci înapoi*.”

A fenti történetet egy középkorú aranyosvidéki asszony mesélte nagyapjáról, aki az első világháború után a román hadsereg kötelékében teljesítette sorkatonai szolgálatát. A szöveget – a családtörténetekre sokszor jellemző módon – körülengi „a népköltészet levegője” (Dobos 1958: 223). A próba kiállása, a királlyal való találkozás és a jutalom elmaradása mintegy inverz népmeseként állít emléket a nagyapa érdemeinek és a vele megesett méltánytalanságnak.

Az élettörténeti epizód azonban nemcsak tartalma miatt, de társadalmi szempontól is figyelemre méltó. Szövegét több családtag is fel tudta idézni, a középkorú unokák mindannyin, sőt, a dédunokák között is akadt, aki el tudta mondani a szüzséjét.¹ Az idézett variánst pedig egy olyan személy mesélte el, aki ezen kívül semmilyen más katonatörténetet nem tudott vagy szeretett volna megosztani velem.

Mások elbeszélésében erősebben kidomborodott a történet etnikai szála, az ok-okozati összefüggéseket, a jutalom elmaradását egyértelműen a nagyapa magyarságával magyarázták, miközben az eseményt is erős szimbolikával rendelkező helyhez és eseményhez kötötték: Gyulafehérvárhoz, Ferdinánd király megkoronázásához.

Az, hogy egy évszázados távlatba kerülő esemény történetét három nemzedék is megőrzi, a kommunikatív emlékezet működését tekintve nem rendhagyó (vö. Pataki 2011: 244), ami persze nem azt jelenti, hogy ne szorulna magyarázatra, a múltnak miért éppen ezt a mozzanatát mentették át a jelenbe. Korábban publikált

¹ A történet egyik variánsát már máshol is közreadtam (Bakos 2018: 50).

tanulmányomban (Bakos 2018) a kérdéshez elsősorban a történet paradigmaticus értéke felől közelítettem, vagyis afelől, ahogyan a szöveg „a helyi eseményt egy általános narratív sémára telepíti rá” (Keszeg 2002b: 277). Röviden összefoglalva azt állítottam, hogy a történet mintegy példázza, a helyiek szerint mit jelent kisebbségi sorban élni, milyen a kisebbségi és a többségi társadalom viszonya, magyarokként hogyan szenvednek el méltánytalanságokat a többségi társadalom részéről. Ilyen értelemben nem véletlen, hogy a történetet sok unoka kapcsolja össze a koronázással, a romániai magyarrá válás egyik jól megragadható történelmi pillanatával. A történet pedig a mai napig is releváns, jelentésteli, felidőzésre és továbbadásra érdemes a számukra annyiban, amennyiben képes mintaként, párhuzamként szolgálni a saját tapasztalataik megélésében és elbeszélésében.

Ha ezt az értelmezési utat tartalminak lehet tekinteni, akkor a problémát formai szempontból is meg lehet közelíteni. Ebben az esetben, arra a kérdésre, hogy a történetet miért tarthatta emlékezetében több különböző korú, nemű, foglalkozású személy, anélkül is viszonylag rövid választ lehet adni, hogy egy korábban megadott feleletet próbálnék összefoglalni. Meglátásom szerint egyértelmű, hogy ilyen szempontból a szöveg létmódjában, azaz a szóbeliség természetében találjuk meg a választ.

Az állítás már csak azért sem szorul hosszabb magyarázatra, mivel az, hogy a szóbeliség minden illékonyága ellenére képes történeteket több generáción keresztül megőrizni, továbbadni, formálni, mára szinte közhellyé vált. A hasonló állítások mögött, kimondva-kimondatlanul, a legtöbb esetben az írásbeliséggel való összevetés állt. Hogy demonstratív szándékkal csak egyetlen klasszikus megállapítást idézzek, Assmann úgy fogalmaz, hogy „az írásbeliség a felejtés, az enyészet, az elavulás és a porosodás kockázatát rejti magában, ami a szóbeli hagyományozástól idegen, és [az írásbeliség] gyakran inkább jelent szakadást, mintsem folytonosságot” (Assmann, J. 2013: 103).

A következőkben spekulatív jelleggel ehhez a hagyományos kérdéshez nyúlok vissza, ugyanakkor a szóbeliséget elsősorban nem az írásbeliséggel, hanem a digitális írásbeliséggel vetem össze. A két jelenség viszonyát elsősorban azon a szociológiai értelmezési kereten belül helyezem el, amit – a szűk elmúlt egy évtizedben megjelent munkáival – Hartmut Rosa állított fel, s amelyet a következőkben csak a jelen dolgozat szempontjait követve ismertetem. Ehhez három fogalom, a gyorsulás (társadalma), a rezonancia, valamint a hozzáférhetetlenség, irányíthatatlanság (*Unverfügbarkeit*) jelentésén keresztül próbálok közelíteni.² A fő kérdésem az, hogyha a szóbeliségre tekinthetünk úgy, mint ami

² Az angol kiadás előszavában Hartmut Rosa maga is taglalja a címadó német *Unverfügbarkeit* fordításának problémáját (Rosa 2020: VII–IX). Mint megtudjuk, az *uncontrollability* előtt az *elusiveness*, *unavailability*, *unpredictability*, *non-engineerability* terminusok merültek fel lehetséges angol megfelelőként. Míg az angol terminus magyarra legkézenfekvőbben *irányíthatatlanság*ként fordítható le, az eredeti német terminust, az alternatív angol fordítások jelentéscsoportját, valamint magát a mű üzenetét, gyakran használt térbeli metaforáját (*Welt in Reichweite zu bringen*; *Die Welt als Aggressionspunkt* etc.) (Rosa 2018 *passim*) talán jobban kifejezi a *hozzáférhetetlenség* szó.

a szövegeken keresztül képes személyeket, helyeket, eseményeket, dolgokat a közös tudás horizontjába beemelni és velük szemben a viszonyulás hosszabb távon érvényes módjait kialakítani, akkor ehhez képest hogyan változik a kommunikatív emlékezet a digitális fordulat után.

1. Gyorsulás

Hartmut Rosa talán leginkább ismert fogalma a késő vagy – Zygmunt Bauman (Bauman 2000) terminusát használva – a folyékony modernitás elemzésekor azt a tételt bizonyítja – vagy veszi alapul – hogy a jelen kor társadalma kizárólag dinamikus módon tud stabilizálódni, azaz a növekedés és a gyorsulás olyannyira integráns része, hogy a változás hiánya válságtünet.

Hogy ezt a tételt a dolgozat témájához közelítsem, s egyben Hartmut Rosának a gyorsulással és az időképzetekkel kapcsolatos elképzeléseit is bevezessem, talán érdemes a premodernitás, a korai és a kései modernitás korszakainak megkülönböztetéséből kiindulnunk. Hartmut Rosa szerint a három korszakot a generációs tapasztalok átadásának, a nemzedéki kapcsolatok szervezésének különböző módjai jellemzik. A premodernitásra – a bevezetésben ismertetett példához hasonlóan – a kommunikatív emlékezet által szervezett nemzedékközi kapcsolatok jellemzőek, a modernitásra a generációk közötti (*intergenerational*) szakítások, konfliktusok, míg a kései modernitásra az adott nemzedék életén belüli (*intragenerational*) törések.³ Vagyis míg az első korszakot több generáción keresztül is érvényes minták szervezik, addig az utóbbi kettőben ezek egy-egy nemzedék között, illetve egy-egy nemzedéken belül érvényüket veszítik. Továbbmenve, a három korszak egyúttal három modellt is jelent. Hartmut Rosa – a részletekben való elvesztést elkerülendő és a túlzott egyszerűsítést kockáztatva – ilyen értelemben beszél például (1) a nagy-, (2) a nukleáris és (3) a mozaikcsaládokról, vagy (1) az öröklött, többgenerációs mesterségekről, (2) az életre szóló hivatásokról, a lineáris és végül (3) a – piaci szeszélyeknek kitett és az élethosszig tartó tanulás jegyében – változó foglalkozásokról, munkahelyekről (Rosa 2013: 108–112).

A közös ezekben a különböző társadalmi intézményekben, hogy a modernitás előtt még hosszabb időn keresztül érvényes formákat hoztak létre, majd az idő, a társadalmi intézmények gyorsulásával a korai modernitásban individualizálódtak,

³ A nemzedékek közötti kapcsolatok háromlépcsős modellje sok szempontból emlékeztet Margaret Meadnek a posztfiguratív, kofiguratív és a prefiguratív társadalmakról adott leírására. Mead ezalatt a tudás közvetítésnek három módját érti, az első modellben az idősek szocializálják a fiatalokat, a másodikban a kortársak, a harmadikban pedig a fiatalok az időseket (Mead 1970). Mead a legutóbbit jellemzően a bevándorló családok asszimilációs folyamatainak értelmezésekor használja, de ez a fordított szocializációs folyamat tulajdonképpen megfeleltethető annak a sémának, amivel a digitális technológiák megjelenését sokan elbeszélték, és ahogyan a digitális bennszülöttek fogalmát értették. Hartmut Rosa ezzel a modellel szemben ugyanakkor azt állítja, hogy a kései modernitásban ilyen értelemben nincsenek bennszülöttek, vagyis nincsenek olyan tudások, amik akár csak egy generáció életét tekintve érvényesek maradnának.

a modernitás progresszív idejéhez igazodva szekvencializálódtak, lineáris formát öltöttek, végül a posztmodernitás szituacionális, parallel pillanatokra töredezett idejében fragmentálódtak, dezintegrálódtak (Rosa 2013: 221).⁴

Ezen a gyorsulási, az idő dimenzióvesztésének paradigmáján belül értekezik Hartmut Rosa – Walter Benjamin nyomán – az egymásra halmozódó, össze nem kapcsolható, elkülönülő eseményekről, amelyekből azért nem születhet valódi tapasztalat, mert nem tudnak egy megélt hagyomány, egy közvetített történelmi tapasztalat részeként, hosszabb távon érvényes narratív alakzatok segítségével szervesülni, mivel „a megélt események csak akkor válhatnak tapasztalatokká, ha jelentésteli kapcsolatba kerülnek az egyénnel, a kollektív múlttal és jövővel” (Rosa 2013: 145).

Míg a tapasztalattá lefordított élmények Rosa belátása szerint beépülhetnek az egyén élettörténetébe, az események emlékei pedig ellenállnak a felejtésnek, addig az egymást követő pillanatok nagy iramban létrehozó események, a gyorsulás következtében folyamatosan érvényüket veszítő formák nem tudnak mihez kapcsolódni. Vagyis ahogy a jelen egyre inkább beszűkülve pillanatok egymást követő sorává válik, a kongruens tapasztalatokkal és várakozásokkal átszőtt jelen tartománya szűkül, és ahogy az események egyre gyorsabban követik egymást, úgy marad egyre kevesebb hely az események tapasztalatokká, emlékekké formálásának (Rosa 2013: 141–145).

Hartmut Rosa a kortárs időtapasztalatot és az emlékezés megváltozó működését a rohanó mozdulatlanság metaforájával ragadja meg. A paradox kép arra a belátásra utal, miszerint a társadalmi változások gyorsuló üteme, valamint a dekontextualizálódó, epizódikus történések miatt minden esemény és cselekvés egyre kisebb nyomot hagy az emlékezetben, és ebből fakad az idő rohanásával kapcsolatos észlelésünk. Másrészt az ismétlődést is folyamatosan megtapasztaljuk, mivel a pillanatok sorozatává váló időben nincs helye a változást láthatóvá tevő perspektíváknak, nem jöhetnek létre az idő múlását szervező elbeszélések (Rosa 2013: 247; vö. Sik 2019: 55).⁵

Meglátásom szerint a fenti hármas modellben, gyorsulási paradigmában helyezhetjük el a különböző kommunikációs formákat is, vagyis a szóbeliséget, az írásbeliséget és a digitális írásbeliséget, illetve az időről és az emlékezettről adott értelmezési kereten belül értelmezhetjük ezek hatását. Természetesen, ahogy Hartmut Rosa sem törvényeket ír le, hanem tendenciákat azonosít, jellegzetességeket emel ki vagy újszerű társadalmi és kulturális jelenségeket helyez előtérbe,

⁴ A jelenkor társadalmáról adott láttelepe ilyen értelemben is közel áll Zygmunt Bauman elemzéseéhez, az idővel kapcsolatban Bauman a pontszerűvé váló idő (*pointilist time*), az örök pillanatok (*eternal instants*) fogalmával operál (Bauman 2007: 32).

⁵ Hartmut Rosa a látszólagos mozdulatlanságról, illetve lassúságról nem pusztán a rohanó pillanatok tűnékeny jelenébe való vetettség paradox tüneteként értekezik, hanem egyfelől a gyorsulás szándékolatlan következményeként (például forgalmi dugó) vagy az eszközöként (elvonulás, csapatépítés stb.), másfelől pedig a fizikai, kulturális adottságaik, struktúrájuk miatt lassabb időrezsím szerint szerveződő intézmények működésmódjaként is (Rosa 2013: 302–303).

ugyanúgy a kommunikációs formák esetében sem beszélhetünk kizárólagosságról, szigorú értelemben vett megfeleltetésről.⁶

Mindazonáltal egy ilyen jellegű modell alkalmas lehet az időhöz fűződő viszony, a meghatározó kommunikációs mód és az emlékezet szervezése közötti összefüggés felismerésére. Első megközelítésben kiindulhatunk abból, hogy a három kommunikációs forma az üzenetek eljuttatásának tekintetében folyamatos – a gyorsulási folyamat szempontjából értett – fejlődést mutat. A közvetlentől a közvetettig, a hosszadalmastól az azonnaliig, a pontos másolás képtelenségétől a korlátlan sokszorosíthatóságig ível a gyorsulás több dimenziós folyamata. Az alapvető összefüggés pedig, amit a továbbiakban megpróbálok több szempontból kifejteni, hogy a kommunikációs forma hatékonysága mintha ellentétben állna emlékezetsszervező hatásával.

A szóbeliség – mint a fentiek közül a legtörekenyebb kommunikációs forma – azért is szervezhette a premodernitás emlékezetét, mert maguk a társadalmi formák elég szilárdak voltak ahhoz, hogy ezt a törekenységet kompenzálják. A modernitás ezzel szemben az írásbeliséget vertikálisan (társadalmi rétegek) és horizontálisan (kulturális csoportok) kiterjeszti, popularizálja, az írás pedig utat nyit az emlékezet externalizációja előtt; a belső dolgok mulandóságára, az emlékeinknek, személyünknek, valóságunknak a velünk együtt való elmúlására külső nyelvi, majd később technikai médiumokkal válaszol (vö. Safranski 2017: 178). Vagyis míg az írásbeliség megőrizheti egy olyan múlt valóságát, amely potenciálisan függetlenedhet a jelen valóságától, a premodernitásban a múlt valóságából egyedül akkor maradhat fenn valami, ha az a jelen élő társadalmi valóságának része marad (vö. Halbwachs 1971: 126). Ebben az értelemben az emlékezet nem pusztán „áthidalja a múlt és a jelen közti szakadékot, hogy az elmúltat a jelenbe hozza” (Assmann, A. 2016: 229). A viszony ennél jóval radikálisabb, egyszerűen „nem létezik az a múlt, amely nem tárgya az emlé-kezetnek” (Safranski 2017: 180). Ezzel szemben az írásbeliség, a korai modernitás, „a tapasztalat privatizációja” már létrehozhat egy „töredezett, individualizált emlékezetet”, amely „nem egy csoport vagy egy nép emlékezete lép színre, hanem folyamatosan minden egyes egyéné külön-külön” (Levi 2006: 27).

Mindennek szemléletes példája lehet a szóbeli és az írásbeli kultúra kitüntetett figyelemben részesített találkozási pontja, a 19–20. század népi kultúrája. Nagy általánosságban elmondhatjuk, hogy az írásbeliség ebben a kulturális kontextusban a társadalomtól elkülönülő egyénhez kapcsolódik. Ez egyfelől lehet az egyén kényszerű, történelmi vagy élettörténelmi okokra visszavezethető magánya, a társadalomtól való elszakadása, mint például az öregség, marginalizáció vagy a háború; másfelől pedig az egyénnek a társadalomból való kilépése, időleges elkülönülése, státuszváltása, azaz a különböző átmeneti rítusok, amelyek különböző műfajú szövegek létrehozását vonják maguk után (Keszeg 2002a: 189). S ugyanez igaz az íráshoz mérten fiatal

⁶ Ezt már csak a kiindulási pontul választott szöveg sem engedné meg, hiszen egy recens gyűjtésből emeltem be, de ettől függetlenül is talán magától értetődik, hogy képtelenség lenne a kommunikációs formákat és a történelmi korszakokat szigorúan megfeleltetni egymásnak.

médiusra, az analóg fényképekre is, hiszen ezek létrehozását is elsősorban az átmeneti rítusokhoz kapcsolhatjuk (kicsengetés, berukkolás, esküvő stb.), és ugyanúgy az individualizálódottabb emlékek, a „privát mitológiák” megjelenítésnek eszközei (Kunt 1987: 5–6).

Összefoglalóan tehát azt lehet mondani, hogy ezek az emlékezeti dokumentumok elsősorban a liminális élethelyzetekben lévő, illetve liminális életszakaszokon áteső személyekhez kapcsolódnak, az emlékezet kihelyezésének szándékát alapvetően az ilyen típusú élethelyzetek hozzák létre. Rögzítésre pedig az kerül, ami valamilyen értelemben eltér a hétköznaptól, a megszokottól, a bevettől.

A harmadik korszakra áttérve, a Hartmut Rosa által leírt távlatát veszítő jelen nemcsak az idő dimenzióit, de azt a fajta heterogenitását is felszámolja, amely minden átmeneti rítus, liminális helyzet alapvető sajátossága; a struktúrák lebontásából és újjáépítéséből fakadó dinamika csak abban az esetben értelmezhető, ha az időnek legalább ezt a két dimenzióját, az átmenetek, a *communitas* liminális és a struktúrák mindennapi idejét megkülönböztetjük (vö. Turner 1977: 95–96). Ha a korábbi emlékezési gyakorlatokat a liminális helyzetekhez kötöttük, az emléktárgyak, feliratok, fényképek létrehozását ilyen események motiválták, akkor ebből az következik, hogy ezek elterjedése, használatuknak mindennapi válása egy állandósuló liminális helyzetet feltételez, jelez, s talán hat is ennek létrejöttére. Másképp, ha igaznak fogadjuk el, hogy az idő elveszti heterogenitását, illetve az emlékezet kihelyezésének gyakorlatai jellemzően liminális helyzetekhez kapcsolódnak, korunkat pedig ezeknek a gyakorlatoknak a túlburjánzása jellemzi, akkor ebből az következik, hogy a pillanatnyi jelen ideje a struktúrák ideje helyett a liminális helyzeteket teszi állandóvá.

A kortárs kulturális tapasztalat elemzésekor Szokolczai Árpád éppen ezt ragadja meg a *permanens liminalitás*, azaz az átmeneti rítusok középső szakaszának egyfajta állandósulására utaló fogalmával (Szokolczai 2015). A paradox kifejezés tulajdonképpen hasonló belátáson nyugszik, mint a gyorsulás társadalmának vagy Bauman folyékony modernitásának terminusa, azaz a korábbi szilárd struktúrák feloldódását, és ezzel egy köztes, átmeneti állapot állandóságára, pontosabban folytatólagos újrakezdésére utal. Azaz Szokolczai belátása szerint napjainkban a sorozatos átmenetek nem rendeznek újra és szilárdítanak meg új struktúrákat, hidakként nem különböző strukturális állapotokba, hanem csak átmenetek sorozatába, az ily módon permanenssé váló liminalitás állapotába vezetnek át.⁷

Ebben a megközelítésben állíthatjuk szembe a modernitás két szakaszát, illetve az analóg és a digitális kommunikáció működés módját. Míg a korai szakaszában a liminális helyzetbe kerülő személyek vagy liminális rítusok specialistái hoznak létre különböző, elsősorban az adott társadalmi csoport tagjainak szóló emlékezési

⁷ Az ily módon kiüresedő liminalitás egyfajta *limivoid* állapotá válik. A máskülönbben is beszédes fogalom jól megragadható a *bungee jumping* kultúraközi összehasonlításával. A rögzített kötél segítségével való kockázatos ugrás végrehajtása számos kultúrában a beavatás része, a státuszváltás előidézésének egyik eleme volt, ezzel szemben napjainkban a *bungee jumping* egy önmagára mutató, az egyén önmaga általi kihívására épülő gyakorlat. Vagyis egy a fogyasztható élmények sorában, a cselekvés társadalmi értelemben nem vezet sehová (Thomassen–Balle 2012).

alakzatokat, addig a kései permanens liminális állapotában folyamatosan keletkeznek az események milyenségétől ellépő, meghatározhatatlan közönségnek szóló,⁸ a legkülönbözőbb státuszú személyek által létrehozott emlékezeti dokumentumok.

Az emlékezés gyakorlata tehát elszakad az ünnep idejétől, a kitüntetett alkalomtól, a rítus kontextusától, a liminális helyzettől. Ilyen értelemben válhat fontossá, hogyan tekintünk magára az emlékezésre, ennek szerepére a posztmodernitásban. Míg Hartmut Rosa egyfelől az emlékezet működéséhez szükséges narratív alakzatok formálódásához szükséges mennyiségű idő, illetve minőségű időtapasztalat hiányáról értekezik a gyorsulás kontextusában, másrésztől a posztmodernitás intenzív élményeiről és ezek rövid szabatoságú emlékezeti lenyomatairól beszél (Rosa 2013: 145). Vagyis Hartmut Rosát olvasva arra a belátásra juthatunk, mintha az emlékezet működtetése, szervezése valamilyen idegen, a gyorsulás társadalmával ellentétes folyamat lenne. Talán ebből a perspektívából értelmezhetjük John Urry gondolatát, aki egyfajta ellenerőként, válaszreakcióként tekint a különböző médiumok, intézmények működésében megragadható, a múltra irányuló intenzív figyelemre (Urry 2013: 195–196). Mindez egyszerre parallel és ellentétes Hartog megállapításaival, amennyiben Hartog is arra a következtetésre jut, hogy korunk „mindenből emlékezetet akar csinálni” (Hartog 2006: 125), elvész a jelen pillanatában, ezzel egy „mindent elborító, mindenütt jelen lévő jelent kialakítva, amelynek nincs más távlata, mint önmaga, és amely nap nap után rakja össze azt a múltat és jövőt, amire szüksége van. Olyan jelen ez, amely már elmúlt, még mielőtt teljes mértékben bekövetkezett volna. Ám az 1960-as évek végétől kezdődően ez a jelen nyugtalannak látszik, gyökereit keresi, az emlékezet megszállottja lesz” (Hartog 2006: 179).⁹

Rosa és Hartog nyomán ilyen értelemben beszélhetünk az emlékezet gyorsulásáról, a megörökítésre érdemes események inflálódásáról, amikor „minden esemény magában hordozza saját maga megemlékezését” (Hartog 2006: 141). A gyorsuló, rövid időn belül létrejövő, rövid időn belül egymást követő és rövid ideig érvényes esemény és emlékezés végső soron magát az emlékezés és az esemény közötti viszonyt teszi kérdésessé. Vagyis míg a modernitásban az esemény kulturális logikája szervezi az emlékezési gyakorlatokat, a be- és kilépő, státuszváltó egyéneknek társadalmi keretrendszerben kínál fel szerepeket és módozatokat, nyelvezeteket az emlékezet kihelyezésének gyakorlatára és ezek megosztásának módjára, addig a gyorsulás társadalmában, a baudrillard-i hipermodernitásban a viszony kérdésessé válik, nem az esemény logikája szervezi a múltra utaló és a jövőnek szóló emlékezést,

⁸ Ezalatt hasonló jelenségekre utalok, mint amire például a videómegosztó oldalakon látható emlékfilmekkel kapcsolatban Andok Mónika hívja fel a figyelmet: ezek a tartalmak a gyászolók körén messze túllépve, attól függetlenül, sok tízezer emberhez is eljuthatnak (Andok 2013: 42).

⁹ Az emlékezet működésével kapcsolatos kettősséget, dilemmát Lene Otto és Lykke L. Pedersen a nosztalgia és az emlékezet fogalompárján keresztül közelíti meg: „Azonban nem egyértelmű, hogy a nosztalgia a múlt kultusza vagy éppen ellenkezőleg, egyfajta mód arra, hogy a múltat kővé dermedtve időtlenné tegyük, dobozokba, fiókokba, albumokba süllyesszük, és így kerüljük el a szembesülést vele. Talán a nosztalgia éppen az aktív emlékezés ellentéte, mivel a múlt, amelyet idealizál, így időtlenné válik, és megváltoztathatatlan tökéletességbe dermed” (Otto–Pedersen 2004: 31).

hanem a kihelyezhető, a mediális nyilvánosság részévé tehető – vagy teendő – emlékezeti dokumentumok létrehozásának szándéka ugyanolyan fontos motivációvá léphet elő, mint az esemény létrehozásának, az eseményben való részvétel szándéka (vö. Baudrillard 1997; Burckhardt–Dirk 2018: 79). Ilyen értelemben „a részvétel nem aktív és nem is spontán társadalmi forma”, ahogy az időbeliségétől és tartósságától megfosztott emlékezeti dokumentum elveszti emlékezeti voltát, úgy az esemény elveszti esemény, a cselekvés cselekvés voltát, és válik műveletté, műveltetéssé (Baudrillard 1997: 43–44). Vagyis abból, hogy a liminalitás elveszti a struktúrák újjászervezésére irányuló értelmét, és abból, hogy az emlékezés kihelyezése elveszti a múlt, a jelen és a jövő dimenzióinak összekapcsolására mutató célját, paradox módon nem az következik, hogy maguk a formák eltűnnének, hanem ennek éppen ellenkezőjét, az emlékezet kihelyezésének túlburjánzását tapasztalhatjuk: „Amikor a dolgok, a jelek, a cselekedetek megszabadulnak az ideájuktól, a koncepciójuktól, a lényegüktől, az értéküktől, a referenciájuktól, a kezdetüktől és a végüktől, akkor végtelen önreprodukciójuk veszi kezdetét. A dolgok tovább működnek, amikor az eszméjük már régen letűnt. Tovább működnek, ügyet sem vetve a saját tartalmukra. És az a különös, hogy annyival jobban működnek” (Baudrillard 1997: 11).¹⁰

2. Rezonancia és hozzáférhetetlenség

Hartmut Rosa szociológiájának két kiemelt fogalma az alany–tárgy relációt, az ember és a világ kapcsolatát ragadja meg. A két terminus értelmezése már feltételezi a gyorsulás társadalmának alapvető belátásait, kitüntetetten azt az állítást, miszerint a modernitás felfogható úgy, mint a világ birtokba vételének, hozzáférhetővé tételének programja. Hartmut Rosa szerint miközben megpróbáljuk a világot, annak részeit irányíthatóvá, azaz láthatóvá és megfigyelhetővé, elérhetővé és hozzáférhetővé, valamint használhatóvá tenni, az ily módon átalakított valósággal való viszonyunk kiüresedik, a világ elnémul számunkra, képtelenné válunk a rezonanciára (Rosa 2020).

A rezonancia fogalmát Hartmut Rosa tudatosan nem definiálja, felfogása szerint a terminus minden szigorú meghatározásnak ellenáll. Mindenesetre, ha megpróbáljuk körülírni, akkor alapvetően olyan alany–tárgy kapcsolatokat ért alatta, amik kölcsönös hatást váltanak ki, a tárgy visszahat az alanyra, és valamilyen egzisztenciális minőségű kapcsolat, tapasztalat, emlék keletkezik. A tapasztalat minden esetben pillanatnyi, átmeneti, a hétköznapi történések előterében jöhet létre. Mindannyiunk által vágyott élmény, de nem előidézhető, kiváltható. A tárgynak nincsen olyan esszenciális tulajdonsága, ami megkülönböztetetten létrehozhat ilyen tapasztalatokat (Rosa 2019).

A modernitást – az elidegenedés ellentétéként is felfogható – rezonancia kiváltásának szándéka motiválja. Mivel csak azokkal a dolgokkal rezonálhatunk, melyekkel kapcsolatba kerülünk, ezért a modernitás folyamatosan kiterjeszti ezek körét. Ugyanakkor éppen a hozzáférhetővé válással, a tárgyiasítással, a komodifikációval, a dolgok elvesztik abbéli képességüket, hogy megszólítsanak minket, hogy

¹⁰ A hely ilyen értelemben válhat háttérre, a látványosság *selfie* ponttá.

egzisztenciális hatást gyakoroljanak ránk, hogy rezonálhassunk velük. Harmut Rosa szerint ugyanis a rezonancia csak egy sajátos köztességben, a teljes egészében hozzáférhető és az elérhetetlen tartományán belül jöhet létre (Rosa 2019: 27–28).¹¹ Vagyis míg a modernitás azzal, hogy a világnak mind nagyobb részét teszi hozzáférhetővé számunkra, kiterjeszti annak a lehetőségét, hogy olyan tartalommal találkozzunk, amivel rezonálhatunk, addig a hozzáférhetőség formai szinten ennek esélyét éppen hogy csökkenti.

Ahogy Hartmut Rosa a két fogalmon keresztül a legkülönbözőbb társadalmi, kulturális jelenségeket értelmezi, úgy a következőkben ezeket az emlékezet megőrzésének, átadásának három kommunikációs formájára vonatkoztatom, elsősorban abból a szempontból, hogy ezeket miként szervezi a hozzáférhetővé tétel szándéka.

A kommunikációs eszközök hatékonyabbá válásának fentebb, a gyorsulás szempontjából adott rövid bemutatása ebben az esetben is érvényes. Az emlékezet analóg kihelyezése lehetővé teszi a kimerevítést, dacol az emberi felejtéssel, hatékonyabban uralhatjuk emlékeinket, amik az idő és a tér dimenzióját leküzdve válnak megsokszorosíthatóvá és megoszthatóvá. A digitális tárgy pedig megszüntet minden olyan ellenállást, amely az analóg korszaknak a materialitásából fakad, nagyságrendekkel lerövidíti azt az időt, ami az esemény lefolyása és kézbevehető, megosztható emlékezeti dokumentum közé ékelődik, végül pedig nagyságrendekkel megkönnyít minden, a médium sokszorosítására, eljuttatására, megőrzésére irányuló cselekvést. Bármikor rögzíthetünk hangot, mozgó- és állóképet, a pillanatot a maga teljességében megőrizhetjük és könnyedén megoszthatjuk. A digitalizáció pedig nemcsak az anyagot, de a nyelvet, annak minden ellenállásával együtt, zárójelbe teheti.

Ha az emléket közvetítő médium létrehozására fókuszálunk, akkor szintén a hozzáférhetőség növekedését tapasztalhatjuk meg. Ismert, hogy a szóbeliségben a történetek tartalmának elsajátítása, közlésmódjának megtanulása, a történetmondói szerep elfogadtatása milyen erőfeszítéseket igényelt a specialista részéről. A szövegek pedig nem voltak szabadon hozzáférhetőek, sem térben, sem időben, sem a szereplők szempontjából (Keszeg 2007: 33–34). Az analóg eszközök térhódítása ilyen értelemben nyitást, a hozzáférés bővülését hozza magával, emlékezetünk digitális externalizációja pedig azt jelenti, hogy elhárul a legtöbb olyan akadály, amit a technika, technológia hosszadalmasabb elsajátítása támaszthat.

A szóbeli emlékezet mindig egyszeri eseményhez kötött. Még ha – minden ez ellen szóló érv ellenére is – a szöveg szintjén feltételezzük is a teljes pontos reprodukálhatóság lehetőségét, maga az alkalom nem megismételhető, az emlék nem szabadon előhívható, nem teljesen hozzáférhető. S ugyanez, ha már csak korlátozottabban is, de igaz az analóg módon kihelyezett emlékekre is. Még ha az idő dimenzióját talán zárójelbe is teheti, az emlék még mindig térbeli hordozójához kötött. De az idő nemcsak a megőrzés, de a befogadás terén is korlátokat jelent. A szóbeli szöveg végighallgatásának, az elmondás körülményeinek megteremtését,

¹¹ Ilyen lehet például egy zenei mű, amivel nem rezonálhatunk, amíg képtelenek vagyunk megszólaltatni, de már akkor sem, amikor teljesen a magunkévá tettük a darabot (Rosa 2019: 45–46).

az írott szöveg végigolvasásának és beszerzésének idejét. A digitális emlék mindezzel szemben bárhol elérhető, bárkivel megosztható, bárhogyan kereshető. A befogadásra is érvényes a gyorsulás tétele.

Az idő és a tér dimenziója tehát számos vonatkozásban gyakorol olyan hatást a szóban megosztott vagy analóg módon rögzített emlékeinkre, amik hozzáférhetőségüket csorbitják. Hartmut Rosa nyomán pedig éppen ezért vonzódnunk még ezekhez az eszközökhöz, ezért hallgathatunk, őrizhetünk, mesélhetünk még élőszóban emlékeket, ezért vezethetünk még naplót, írhatunk emlékvessző füzetet vagy helyezhetünk ki emléktáblát. Mert a hordozó tökéletlenebb hozzáférhetősége a rezonancia nagyobb lehetőségét kínálja. Hartmut Rosa gyakran használt kifejezésével (Rosa 2020: *passim*), egy ilyen emlék „megszólíthat” minket, azaz maga a forma egyszerűsége, zártsága alkalmasabbá teszi erre az emléket.

Összességében a digitális emlékezet működése pontosan beleilleszhető abba a nagyobb elbeszélésbe, amit Hartmut Rosa a modernitás programjaként, a világ hozzáférhetővé tételének kísérleteként azonosít. Adott egy technológiai eszköz, ami múltunkat egy pillanat közelségébe hozza, helytől, időtől függetlenül felidézhetővé, megoszthatóvá, törölhetővé teszi. Emlékeztünk digitalizációjával, az emlékek hozzáférhetőségének, megoszthatóságának, előhívhatóságának, fennmaradásának korlátlanásával, minden, az ember halandóságából és az anyag mulandóságából fakadó szingularitás és ellenállás elvész (vö. Baudrillard 2000: 45; Burckhardt – Höfer 2018: 20).

Továbbá az ellenállás felszámolása egyben azt is jelenti, hogy a csaknem tökéletesen uralt jelenségekre jellemző paradoxon, a korlátlanul hozzáférhető teljesen hozzáférhetetlenné válása (Rosa 2020: 110–116) a digitális emlékeink esetében, az elavulttá váló és lejátszhatatlanná váló adathordozókkal, az inkompatibilis illesztőprogramokkal, az elvesztett jelszavakkal, a sérült merevlemezekkel, a vírustámadásokkal is érvényes. Ahogy Hartmut Rosa megállapítja (Rosa 2020: 110), a hozzáférhetetlenség mindig egészen szörnyű formában tér vissza: megfoszt emlékeinktől, végső soron „a condition humaine-t fenyegeti” (Ancsel 1986: 89).

3. Következtetések helyett

A tanulmányt egy terepmunka során gyűjtött szöveggel kezdtem, befejezésül egy rövid etnográfiai pillanatfelvétellel zárom. Az eset egy nagyvárosi családi, baráti rendezvényen történt, amelyen mint vendég vettem részt. A programon folyamatosan készültek a különböző felvételek. Ételek, emberek, tárgyak fényképei. Az esemény során ki-ki időnként visszavonult digitális társaságába. Mint később megtudtam, az egyik jelenlévő a család egyik külföldön élő tagjával az eseménnyel szimultán módon oszt meg képeket. Az összejövetelem akkor változtam etnográfussá, amikor ugyanez a személy hangosan felkiáltva megszólította a társaságot: „Ezt hogyan lehet kilőni, hogy emlékeket dobjon fel a telefonod?” Mivel akkor már foglalkoztatott a dolgozata témája, ezt a mondatot gyorsan feljegyeztem a telefonba, és megpróbáltam megérteni a problémát. Bizonyos típusú eszközök a felhőben

tárolt képeket előhívják, s időlegesen, mint háttérképet állítják be a telefonon. A program által beállított kép megváltoztatásának módjára az összegyűlt vendégek nem találtak megoldást. Ugyanakkor a telefon körbejárt, az ábrázolt felvétellel együtt, amin egy boldog, derűsen mosolygós pár szerepelt: a telefon tulajdonosa és volt házastársa. Egy digitális emlék, egy sok ezer pillanat sok ezer képéből. Egy tökéletesen irányítható eszköz hozzáférhetetlen dokumentuma.

IRODALOM

- Ancsel Éva 1986. *Etikai tanulmány a tudásról és a nem-tudásról*. Kossuth, Budapest.
- Andok Mónika 2013. *Mediatizált emlékezet*. = Pölcz Ádám (szerk.): *Emlékezet: ünnep – fesztivál*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest. 37–44.
- Assmann, Jan 2013. *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz, Budapest.
- Assmann, Aleida 2016. *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában*. Múlt és Jövő, Budapest.
- Bakos Áron 2018. „Hát tudja az áldás, mik voltak, de az a rendbeli rossz volt” *Aranyosszéki háborús és katonatörténetek strukturalista olvasatban*. = Borbély Sándor–Bilibók Renáta (szerk.): *Mikro- és makrovilágok*. Interdiszciplináris párbeszéd 6. Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, Kolozsvár. 47–64.
- Baudrillard, Jean 1997. *A rossz transzparenciája*. Balassi–BAE–Intermedia, Budapest.
- Baudrillard, Jean 2000. *Az utolsó előtti pillanat. (A közönyös paroxista)*. Magvető, Budapest.
- Bauman, Zygmunt 2000. *Liquid Modernity*. Polity, Cambridge.
- Bauman, Zygmunt 2007. *Consuming Life*. Polity, Cambridge.
- Burckhardt, Martin – Höfer, Dirk 2018. *Minden és semmi. A digitális világpisztítás feltárulása*. Atlantisz, Budapest.
- Dobos Ilona 1958. *Szegény ember vízzel főz*. Magvető, Budapest.
- Halbwachs, Maurice 1971. Az emlékezet társadalmi keretei. = Ferge Zsuzsa (vál.): *Francia szociológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 124–131.
- Hartog, François 2006. *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat*. L'Harmattan–Atelier, Budapest.
- Keszeg Vilmos 2002a. *A genealógiai emlékezet szervezése*. = Árva Judit–Gyarmati János (szerk.): *Közelítések az időhöz*. Néprajzi Múzeum, Budapest. 172–212.
- Keszeg Vilmos 2002b. *A kisebbségi sors narratívumai*. = Uő.: *Homo narrans*. Komp-Press–Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár. 257–309.
- Keszeg Vilmos 2007. *A népmese elmondásának módja és kontextusa*. Ethnographia 118/1: 15–70.
- Kunt Ernő 1987. *Nép-rajz és fotó-antropológia*. Ethnographia 98/1: 1–47.
- Levi, Giovanni 2006. *A távoli múlt. A történelem politikai használatáról*. = François Hartog– Jacques Revel (szerk.): *A múlt politikai felhasználásai*. L'Harmattan–Atelier, Budapest. 21–33.
- Mead, Margaret 1970. *Culture and Commitment. A Study of the Generation Gap*. Natural History Press, New York.
- Otto, Lene – Pedersen, Lykke L. 2004. „Összegyűjteni önmagunkat. Élettörténetek és az emlékezés tárgyai”. = Fejős Zoltán – Frazon Zsófia (szerk.): *Korunk és tárgyaink – elmélet és módszer*. Néprajzi Múzeum, Budapest. 28–39.
- Pataki Ferenc 2011. *Kollektív emlékezet és emlékezetpolitika*. = Uő.: *A varázsát veszített jövő*. Noran Libro, Budapest. 221–294.
- Rosa, Hartmut 2013. *Social Acceleration: A New Theory of Modernity*. Columbia University Press, New York.
- Rosa, Hartmut 2018. *Unverfügbarkeit*. Residenz Verlag GmbH, Wien–Salzburg.
- Rosa, Hartmut 2019. *Resonance: A Sociology of Our Relationship to the World*. Polity, Cambridge, Medford.

- Rosa, Hartmut 2020. *The Uncontrollability of the World*. Polity Press, Cambridge, Medford.
- Safranski, Rüdiger 2017. *Idő*. Typotex, Budapest.
- Sik Domonkos 2019. Az „idegélet fokozódásától” a „gyorsulás társadalmáig”. *Adalékok a depresszió társadalmi fenomenológiájához*. Replika 112: 47–61.
- Szakolczai Árpád 2015. *Marginalitás és liminalitás: Státuszon kívüli helyzetek és átértékelésük*. Regio 23/2: 6–29.
- Thomassen, Bjørn – Balle, Maja 2012. *From Liminoid to Limivoid: Understanding Contemporary Bungee Jumping From a Cross-cultural Perspective*. *Journal of Tourism Consumption and Practice* 4/1: 59–93.
- Turner, Victor 1977. *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*. Cornell University Press, New York.
- Urry, John 2009. *Speeding Up and Slowing Down*. = Hartmut Rosa – William E. Scheuerman (eds.): *High-speed Society: Social Acceleration, Power, and Modernity*. The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania. 179–198.

SOCIETATEA ACCELERAȚIEI, MEMORIA MOMENTULUI

(Rezumat)

Lucrarea de față oferă o înțelegere a memoriei comunicative în era digitală, în cadrul analitic al teoriei sociale elaborate de Hartmut Rosa. Folosind conceptele de accelerare socială, rezonanță și incontrollabilitate, scopul meu este să înțeleg consecințele sociale și culturale ale transformării digitale, precum și efectele lor asupra producției și a gestionării suvenirurilor. Comparând modul în care memoria a fost formulată, comunicată și conservată în oralitate, în alfabetizarea analogică și digitală, detaliez accelerarea producției de memorie și (in)controlabilitatea obiectelor de memorie externalizate digital.

Cuvinte-cheie: memorie digitală, modernitate târzie, rezonanță, incontrollabilitate, liminalitate.

THE SOCIETY OF ACCELERATION, THE MEMORY OF THE MOMENT

(Abstract)

The present paper offers an understanding on communicative memory in the digital age within the analytical framework of Hartmut Rosa's social theory. Applying the concepts of social acceleration, resonance and (un)controllability my aim is to comprehend the social and cultural implications of the digital turn, its impacts on the production and treatment of memory objects. Comparing how memory was formulated, communicated, and preserved in orality, analogue and digital literacy, I elaborate on the acceleration of the production of memory and the (un)controllability of the digitally externalized objects of memory.

Keywords: digital memory, late modernity, resonance, uncontrollability, liminality.

Babeș-Bolyai Tudományegyetem
Magyar Néprajz és Antropológia Intézet
Kolozsvár/Cluj-Napoca, Horea 31
aron.bakos@ubbcluj.ro